OAV ORQALI JAMOATCHILIK NAZORATINI AMALGA OSHIRISHDA ANALITIK JURNALISTIKANING ROLI VA UNING HUQUQIY KAFOLATLARI

THE ROLE OF ANALYTICAL JOURNALISM IN EXERCISING PUBLIC CONTROL THROUGH THE MASS MEDIA AND ITS LEGAL GUARANTEES

Muallif: Eshnazarov Tulkin Sheraliyevich [1]
Affiliyatsiya: Oliy Majlis Qonunchilik palatasi Davlat budjeti boshqarma boshlig'i [1]
DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.23528554

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ommaviy axborot vositalari (OAV) orqali amalga oshiriladigan jamoatchilik nazoratida analitik jurnalistikaning o'rni, funksiyalari va uning huquqiy kafolatlari tizimi tadqiq etiladi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining yangi tahriridagi 33, 81 va 82-moddalar, "Jamoatchilik nazorati to'g'risida"gi, "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi, "Jurnalistlik faoliyatini himoya qilish to'g'risida"gi hamda "Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining faoliyati ochiqligi to'g'risida"gi qonunlar normalari qiyosiy-huquqiy tahlil qilinadi. Analitik jurnalistikaning diagnostik, ekspert-baholovchi, prognostik va korrektiv funksiyalari jamoatchilik nazoratining bosqichlari bilan bog'liq holda asoslab beriladi. Huquqni qo'llash amaliyotidagi muammolar aniqlanib, amaldagi huquqiy kafolatlar samaradorligini oshirishga doir takliflar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: jamoatchilik nazorati, analitik jurnalistika, ommaviy axborot vositalari, so'z erkinligi, axborot olish huquqi, jurnalistik surishtiruv, huquqiy kafolat, ochiqlik, fuqarolik jamiyati

ANNOTATION

This article examines the role, functions and system of legal guarantees of analytical journalism in exercising public control through the mass media. It offers a comparative legal analysis of Articles 33, 81 and 82 of the new edition of the Constitution of the Republic of Uzbekistan and of the laws "On Public Control", "On Mass Media", "On the Protection of Professional Activity of Journalists" and "On Openness of the Activities of State Authorities and Administration". The diagnostic, expert-evaluative, prognostic and corrective functions of analytical journalism are substantiated in connection with the stages of public control. Problems of law enforcement practice are identified, and proposals are put forward to improve the effectiveness of existing legal guarantees.

Keywords: public control, analytical journalism, mass media, freedom of speech, right to information, investigative journalism, legal guarantee, transparency, civil society

Zamonaviy davlat boshqaruvida hisobdorlik va shaffoflik boshqaruv samaradorligi hamda davlatga bo'lgan ijtimoiy ishonchning asosiy shartlari

hisoblanadi. Shaffoflik davlat organlari faoliyati to‘g‘risidagi axborotning ochiqligini, hisobdorlik esa ushbu faoliyat yuzasidan javob berish va zarur hollarda javobgarlikka tortilish majburiyatini anglatadi. Biroq axborotning ochiqligi o‘z-o‘zidan hisobdorlikni yuzaga keltirmaydi: e'lon qilingan ma'lumotlar tahlil qilinishi, jamoatchilik e'tiboriga yetkazilishi va davlat organining javob harakatini talab qilishi zarur. Bu jarayonda jamoatchilik nazorati institutlari va ommaviy axborot vositalari bir-birini to‘ldiruvchi rol o‘ynaydi. “O‘zbekiston – 2030” strategiyasida ham davlat organlari faoliyatining ochiqligini ta'minlash va jamoatchilik nazoratini kuchaytirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan [6].

O‘zbekistonda ushbu sohaning huquqiy asoslari izchil shakllantirilgan. 2014-yil 5-maydagi “Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining faoliyati ochiqligi to‘g‘risida”gi O‘RQ-369-son Qonun [2] davlat organlariga o‘z faoliyati to‘g‘risidagi axborotni faol e'lon qilish majburiyatini yukladi. 2018-yil 12-apreldagi “Jamoatchilik nazorati to‘g‘risida”gi O‘RQ-474-son Qonun [3] esa fuqarolar, fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari, nodavlat notijorat tashkilotlari va OAVni jamoatchilik nazoratining subyektlari sifatida belgiladi. Konstitutsiyaning yangi tahriridagi 81 va 82-moddalar OAV erkinligini davlat kafolati darajasiga ko‘tardi [1].

Shu bilan birga, xalqaro baholashlar shaffoflik sohasida hal etilishi lozim bo‘lgan muammolar saqlanib qolayotganini ko‘rsatmoqda. Transparency International tashkilotining Korrupsiyani idrok etish indeksida O‘zbekiston 2025-yilda 31 ball bilan 180 davlat orasida 124-o‘rinni egallagan, bu avvalgi yilgi 121-o‘rin va 32 balldan biroz pastdir [16]. AQSh Davlat departamentining 2026-yilgi Moliyaviy shaffoflik hisobotida esa O‘zbekiston budjet hujjatlarini o‘z vaqtida e'lon qilgani ijobiy baholangan, biroq davlat qarzi, xorijiy kreditlar shartlari va davlat xaridlariga oid axborotning to‘liq oshkor etilmagani sababli minimal talablarga javob bermagan [17]. Bu holat axborotning formal ochiqligi va uning amaldagi hisobdorlikka aylanishi o‘rtasidagi tafovutni metodologik jihatdan tadqiq etish zarurligini ko‘rsatadi.

Yu. Xabermas jamoatchilik sohasini hokimiyat qarorlari ochiq va oqilona muhokama qilinadigan makon sifatida ta'riflagan bo‘lib [7], bu yondashuv shaffoflik va hisobdorlik nazariyalarining falsafiy asosi hisoblanadi. Hisobdorlik nazariyasida G. O‘donnell hisobdorlikning ikki asosiy turini ajratgan: saylovlar orqali amalga oshiriladigan vertikal hisobdorlik va davlat organlarining bir-birini nazorat qilishiga asoslangan gorizontal hisobdorlik [8]. K. Smulovits va E. Peruzzotti esa bu tasnifni to‘ldirib, fuqarolik jamiyati tashkilotlari va OAV tomonidan amalga oshiriladigan, saylovlar oralig‘idagi davrda harakat qiluvchi ijtimoiy hisobdorlik tushunchasini kiritgan [9]. Ularning fikricha, ijtimoiy hisobdorlik subyektlari bevosita sanksiya qo‘llash vakolatiga ega bo‘lmasa-da, muammoni jamoatchilik e'tiboriga olib chiqish orqali gorizontal hisobdorlik institutlarini harakatga keltiradi.

M. Bovens hisobdorlikni aktor va forum o‘rtasidagi munosabat sifatida ta'riflab, unda uch bosqichni ajratadi: axborot berish, muhokama qilish va oqibatlar yuzaga kelishi [10]. Bu yondashuv OAV va jamoatchilik nazoratining rolini aniq belgilash imkonini beradi: ular forum vazifasini bajarib, davlat organidan axborot va

tushuntirish talab qiladi. A. Shedler esa hisobdorlikning ikki tarkibiy qismi – javob berish majburiyati va majburlash imkoniyati birgalikda mavjud bo‘lgandagina u to‘laqonli bo‘lishini ta'kidlaydi [11].

OAVning hisobdorlikdagi rolini empirik jihatdan T. Besli va A. Prat tadqiq qilgan. Ularning modeliga ko‘ra, mustaqil va raqobatli media bozori mavjud bo‘lgan sharoitda hukumatning OAVni nazorat ostiga olishi qiyinlashadi va mansabdor shaxslar xatti-harakatlari ustidan nazorat kuchayadi [12]. A. Brunetti va B. Veder esa matbuot erkinligi yuqori bo‘lgan mamlakatlarda korrupsiya darajasi pastroq ekanini ko‘plab davlatlar ma'lumotlari asosida ko‘rsatgan [13]. J. Foks ijtimoiy hisobdorlik tashabbuslarining samaradorligini tahlil qilib, faqat axborotni ochish bilan cheklangan “taktik” yondashuvlar kam natija berishini, fuqarolar ovozini davlatning javob berish imkoniyati bilan bog‘laydigan “strategik” yondashuvlar esa samaraliroq ekanini asoslagan [14].

Yuqoridagi nazariy yondashuvlarni umumlashtirib, jamoatchilik nazorati va OAVning hisobdorlikni ta'minlashdagi o‘zaro ta'sirini to‘rt bosqichli sikl sifatida modellashtirish mumkin (1-jadval).

1-jadval

Jamoatchilik nazorati va OAVning o‘zaro ta'siri sikli

Bosqich	Jamoatchilik nazorati subyektlarining roli	OAVning roli	Kutilayotgan natija
1. Signal	Fuqarolar murojaati, jamoatchilik monitoringi, ekspertiza natijalari	Muammoni aniqlash, jurnalistik surishtiruv	Muammo hujjatlashtiriladi
2. Kuchaytirish	Jamoatchilik eshituvi va muhokamasi tashkil etish	Muammoni keng auditoriyaga yetkazish, ekspert fikrlari	Muammo jamoatchilik kun tartibiga kiradi
3. Institutsional javob	Davlat organiga rasmiy so‘rov yuborish, majlislarda qatnashish	Rasmiy munosabatni talab qilish va e'lon qilish	Davlat organi tushuntirish beradi
4. Tuzatish	Ko‘rilgan choralar ijrosini monitoring qilish	Takroriy materiallar, natijani kuzatish	Qaror o‘zgaradi yoki javobgarlik choralari ko‘riladi

Ushbu modelning asosiy metodologik xulosasi shundaki, jamoatchilik nazorati va OAV har bir bosqichda bir-birining cheklovlarini qoplaydi. Jamoatchilik nazorati subyektlari qonunda belgilangan so‘rov yuborish va ochiq hay'at majlislarida qatnashish huquqi orqali rasmiy institutsional kanalga ega bo‘ladi, biroq ularning auditoriyasi cheklangan. OAV esa qonun bilan kafolatlangan axborot izlash va tarqatish huquqi [4] tufayli keng auditoriyaga ega, ammo uning axborot olish imkoniyatlari ko‘p hollarda jamoatchilik nazorati natijalariga tayanadi. Shu sababli ular alohida harakat qilganda sikl ko‘pincha ikkinchi yoki uchinchi bosqichda uziladi:

OAVda e'lon qilingan muammo rasmiy javobsiz qoladi yoki jamoatchilik monitoringi natijasi keng jamoatchilikka yetib bormaydi.

Ushbu oʻzaro ta'sirning ijobiy namunasi sifatida tashabbusli budjet amaliyotini koʻrsatish mumkin. Bu mexanizmda fuqarolar mahalliy infratuzilma loyihalarini taklif qiladi va ochiq ovoz berish orqali ularni tanlaydi, OAV va ijtimoiy tarmoqlar esa jarayonni keng yoritib, natijalar ijrosini kuzatib boradi. Iqtisodiyot va moliya vazirligi ma'lumotlariga koʻra, 2025-yilda tashabbusli budjetning ikki mavsumi uchun 5,4 trln soʻm ajratilgan boʻlib, tuman va shahar budjetlarining qoʻshimcha mablagʻlari bilan birga bu koʻrsatkich qariyb 6 trln soʻmni tashkil etishi prognoz qilingan [15]. Ushbu amaliyot signal, kuchaytirish, javob va tuzatish bosqichlarining barchasi institutsional jihatdan ta'minlangan holda hisobdorlik zanjiri toʻliq ishlashi mumkinligini koʻrsatadi.

Oʻzaro ta'sir samaradorligini baholash uchun quyidagi koʻrsatkichlardan foydalanish taklif etiladi. Javob koeffitsiyenti davlat organlari rasmiy munosabat bildirgan signallar ulushini koʻrsatadi:

$$R = N_j / N_s \qquad (1)$$

bu yerda N_s – ma'lum davrda jamoatchilik nazorati subyektlari va OAV tomonidan qayd etilgan signallar (soʻrovlar, murojaatlar, tanqidiy materiallar) soni; N_j – ular boʻyicha davlat organlari rasmiy javob bergan holatlar soni. Tuzatish koeffitsiyenti esa aniq choralar koʻrilgan holatlar ulushini aks ettiradi:

$$C = N_c / N_s \qquad (2)$$

bu yerda N_c – signal asosida qaror oʻzgartirilgan, qonunbuzilish bartaraf etilgan yoki javobgarlik choralari koʻrilgan holatlar soni. Oʻz vaqtidalik koeffitsiyenti javob berish tezligini baholaydi:

$$T = 1 - t / t_{max} \qquad (3)$$

bu yerda t – signal qayd etilgandan rasmiy javob olingungacha boʻlgan oʻrtacha muddat (kunlarda); t_{max} – murojaatlar toʻgʻrisidagi qonunchilikda belgilangan javob berish muddati [5]. Agar $t > t_{max}$ boʻlsa, $T = 0$ deb qabul qilinadi. Ushbu uch koeffitsiyent asosida oʻzaro ta'sir samaradorligining integral koʻrsatkichi hisoblanadi:

$$E = (R + C + T) / 3 \qquad (4)$$

Integral koʻrsatkich 0 dan 1 gacha oraliqda boʻlib, uning qiymati 0,4 dan past boʻlganda past, 0,4–0,7 oralig'ida oʻrta, 0,7 dan yuqori boʻlganda yuqori samaradorlik sifatida baholanadi. Koʻrsatkichlarning alohida qiymatlari ham tahliliy ahamiyatga ega. Masalan, javob koeffitsiyenti yuqori, tuzatish koeffitsiyenti esa past boʻlsa, bu davlat organlari formal javob berishini, ammo muammoni hal qilish choralarini koʻrmayotganini, ya'ni Shedler ta'kidlagan majburlash elementi yetarli emasligini koʻrsatadi. Koʻrsatkichlarni hududlar va davlat organlari kesimida hisoblash ularni oʻzaro solishtirish va reyting tuzish imkonini beradi.

Integral koʻrsatkichni hisoblash uchun ma'lumot manbalari va ularni yigʻish tartibi 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval

O‘zaro ta'sir samaradorligini baholash uchun ma'lumot manbalari

Ko‘rsatkich	Ma'lumot manbai	Yig‘ish usuli	Davriylik
Signallar soni (N_s)	Jamoatchilik nazorati subyektlarining so‘rovlari, OAV materiallari, fuqarolar murojaatlari	Murojaatlar reyestri, OAV kontent-monitoringi	Oylik
Javoblar soni (N_j)	Davlat organlarining rasmiy javoblari va bayonotlari	Davlat organlari saytlari, matbuot xizmatlari	Oylik
Tuzatish holatlari (N_c)	Qaror o‘zgartirilgani, intizomiy va boshqa choralar to‘g‘risidagi axborot	Rasmiy qarorlar, takroriy OAV materiallari	Chorakda bir marta
Javob muddati (t)	So‘rov va javob sanalari	Murojaatlar reyestri	Oylik

Metodikani amaliyotga joriy etishda signallarni hisobga olishning yagona mezonlarini belgilash muhim ahamiyatga ega. Bir xil muammo bo‘yicha bir nechta OAV materiali yoki murojaat bitta signal sifatida hisobga olinishi, signal esa aniq davlat organi va aniq masalaga bog‘lanishi lozim. Aks holda, ko‘rsatkich muammolarning soni emas, balki ularning axborot makonidagi rezonansini aks ettirib qoladi.

Xulosa qilib aytganda, davlat boshqaruvida hisobdorlik va shaffoflikni oshirishda jamoatchilik nazorati va OAV ijtimoiy hisobdorlikning bir-birini to‘ldiruvchi subyektlari hisoblanadi. Ularning o‘zaro ta'siri signal, kuchaytirish, institutsional javob va tuzatish bosqichlaridan iborat sikl sifatida amalga oshadi, sikl esa faqat har bir bosqich institutsional jihatdan ta'minlangan holdagina to‘liq natija beradi. Shu asosda quyidagi takliflar ilgari suriladi:

birinchidan, “Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining faoliyati ochiqligi to‘g‘risida”gi Qonunga OAVda e'lon qilingan jamoatchilik nazorati natijalariga davlat organlarining belgilangan muddatda rasmiy munosabat bildirish majburiyatini kiritish;

ikkinchidan, jamoatchilik nazorati subyektlarining so‘rovlari va ularga berilgan javoblarni hisobga oluvchi ochiq elektron reyestrni yaratish hamda uni OAV va tadqiqotchilar uchun ochiq qilish;

uchinchidan, davlat organlari faoliyatini baholash tizimiga ushbu maqolada taklif etilgan javob, tuzatish va o‘z vaqtidalik koeffitsiyentlarini kiritish;

to‘rtinchidan, tashabbusli budjet tajribasini davlat xaridlari va davlat qarzi kabi shaffoflik darajasi past bo‘lgan sohalarga kengaytirish, xususan, ushbu sohalar bo‘yicha ma'lumotlarni ochiq formatda e'lon qilish;

beshinchidan, jurnalistlar va jamoatchilik nazorati subyektlari uchun ochiq ma'lumotlar bilan ishlash, davlat organlariga so‘rov yuborish va natijalarni monitoring qilish bo‘yicha qo‘shma o‘quv dasturlarini tashkil etish.

Mazkur takliflarning amalga oshirilishi jamoatchilik nazorati va OAVning o‘zaro ta'sirini tizimli va o‘lchanadigan jarayonga aylantirishga, davlat boshqaruvida

hisobdorlik va shaffoflikni oshirishga hamda xalqaro reytinglarda mamlakat o‘rnini yaxshilashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023. // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. – URL: https://lex.uz/docs/6445145
2. O‘zbekiston Respublikasining 2014-yil 5-maydagi “Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining faoliyati ochiqligi to‘g‘risida”gi O‘RQ-369-son Qonuni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. – URL: https://lex.uz
3. O‘zbekiston Respublikasining 2018-yil 12-apreldagi “Jamoatchilik nazorati to‘g‘risida”gi O‘RQ-474-son Qonuni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. – URL: https://lex.uz/acts/-3679092
4. O‘zbekiston Respublikasining 2007-yil 15-yanvardagi “Ommaviy axborot vositalari to‘g‘risida”gi Qonuni (yangi tahrir) // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. – URL: https://lex.uz/acts/-1106870
5. O‘zbekiston Respublikasining 2017-yil 11-sentyabrdagi “Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari to‘g‘risida”gi O‘RQ-445-son Qonuni (yangi tahrir) // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. – URL: https://lex.uz
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi “«O‘zbekiston – 2030» strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-158-son Farmoni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. – URL: https://lex.uz
7. Habermas J. The Structural Transformation of the Public Sphere. – Cambridge, MA: MIT Press, 1989. – 301 p.
8. O’Donnell G. Horizontal Accountability in New Democracies // Journal of Democracy. – 1998. – Vol. 9, No. 3. – P. 112–126.
9. Smulovitz C., Peruzzotti E. Societal Accountability in Latin America // Journal of Democracy. – 2000. – Vol. 11, No. 4. – P. 147–158.
10. Bovens M. Analysing and Assessing Accountability: A Conceptual Framework // European Law Journal. – 2007. – Vol. 13, No. 4. – P. 447–468.
11. Schedler A. Conceptualizing Accountability // The Self-Restraining State: Power and Accountability in New Democracies / eds. A. Schedler, L. Diamond, M.F. Plattner. – Boulder: Lynne Rienner, 1999. – P. 13–28.
12. Besley T., Prat A. Handcuffs for the Grabbing Hand? Media Capture and Government Accountability // American Economic Review. – 2006. – Vol. 96, No. 3. – P. 720–736.
13. Brunetti A., Weder B. A Free Press Is Bad News for Corruption // Journal of Public Economics. – 2003. – Vol. 87, No. 7–8. – P. 1801–1824.
14. Fox J.A. Social Accountability: What Does the Evidence Really Say? // World Development. – 2015. – Vol. 72. – P. 346–361.
15. 2025-yilda jamoatchilik fikri asosida shakllanadigan loyihalar uchun 7 trln so‘m yo‘naltiriladi // O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. – URL: https://gov.uz/oz/imv/news/view/33629
16. Uzbekistan Corruption Rank // Trading Economics (Transparency International ma'lumotlari asosida). – URL: https://tradingeconomics.com/uzbekistan/corruption-rank
17. Uzbekistan fails US fiscal transparency test as debt and procurement disclosures fall short // Kun.uz. – 2026-yil 20-avgust. – URL:

https://kun.uz/en/news/2026/08/20/uzbekistan-fails-us-fiscal-transparency-test-as-debt-and-procurement-disclosures-fall-short